

معرفی نسخه تاریخ فرح بخش

عمر کمال‌الدین کاکوروی*

نژادهای مختلف از مناطق جهان از دیرباز سرزمین هند را جایگاه خود قرار دادند و آداب و رسوم ادیان مختلف و مذاهب گوناگون را در این کشور به همراه خود آوردند، بدین ترتیب زبان‌ها و لهجه‌های مختلف به وجود آمد.

فرمانروایان مسلمانان به‌عنوان فاتح به‌این بهشت ارضی وارد شدند و حدود هشتصد سال در شبه‌قاره هند حکمرانی کردند که بر اثر این کشور هند به‌لحاظ یکی از مراکز مهم اسلامی شهرت به‌سزایی کسب کرد. زبان فارسی چون زبان این مردم فاتح بود، لهذا طبعاً این زبان شیرین و دل‌انگیز پیشرفت شایانی کرد.

تاریخ هند به‌این امر شهادت می‌دهد که فرمانروایان و سلاطین هند از همان آغاز در ترویج و گسترش زبان فارسی سعی بلیغ نمودند و برای پشتیبانی ایشان، علما و فضلا و نویسندگان هزاران اثر در زمینه‌های مختلف علوم و فنون نوشتند، این خدمات ادبی ایشان مثل گنجینه‌های پُرازش میراث فرهنگی در کتابخانه‌ها، موزه‌ها و آرشیوهای سراسر هند نگهداری می‌شود. برکت تأثیر این زبان شیرین است که هزاران نسخه خطی در کتابخانه‌های شخصی هم‌اکنون وجود دارند. از آن‌جمله می‌توان ذخیره شخصی نویسنده و محقق چیره‌دست اردو و فارسی پروفیسور سید مسعود حسن رضوی^۱ را نام‌برد که دارای کتاب‌های پُرازش خطی و چاپی است و در حال حاضر مسئول این

---

* استاد فارسی دانشگاه لکهنو، لکهنو.

۱. پروفیسور سید مسعود حسن رضوی «ادیب» (۱۹۷۵-۱۸۹۳ م) محقق زبردست و انیس‌شناس محسوب می‌گردد (انیس از مشهورترین مرثیه‌گویان هند بود). وی استاد و رئیس اسبق گروه فارسی دانشگاه لکهنو بود.

ذخیره همانا خلف الصدق ایشان، دانشمند و محقق نام‌آور معاصر، پروفیسور سید نیر مسعود رضوی^۱ هستند که بنده افتخار شاگردی وی را دارم و این نتیجه محبت و عنایت ایشان هست که یکی از نسخه‌های خطی پُرازش و منحصر به‌فرد به‌نام تاریخ فرحبخش را به‌بنده دادند و خواستار تدوین و تصحیح آن از ناحیه من شدند - مشخصات این نسخه به‌قرار زیر است:

تاریخ فرحبخش یکی از آثار بسیار مهم و پُرازش مخصوصاً در رابطه با تاریخ اوده است.

۱. نام : تاریخ فرحبخش (مجلد دوم)
۲. مؤلف : منشی محمد فیض‌بخش
کاکوروی
۳. موضوع : تاریخ (تاریخ اوده)
۴. سال کتابت : ۱۳۲۴ هجری
۵. صفحات : ۷۳
۶. تعداد سطر : ۱۷
۷. خط : نستعلیق پخته، باریک
۸. ترقیمه : ندارد
۹. کاتب : ندارد (اغلب به‌خط مؤلف)
۱۰. کیفیت : نسخه خطی ولی کرم خورده و مجلد است.

۱۱. آغاز : بعد حمد کردگار و درود مختار صلی الله علیه و آله و اصحابه و سلم و تحیات افزون از حد و شمار بر اولاد و اصحاب بر مزایای مهر آنجلالی ارباب ذکا و دانش و اصحاب فهم و بینش و کارشناسانی حقیقت آشنا و عاقبت‌اندیشان عالم خوف و رجا، تمثیل این ماجرا رونمای عرصه اظهار و مشهود باد که در جلد

۱. پروفیسور سید نیر مسعود در سال ۱۹۳۶ میلادی چشم به‌جهان گشود. او کار تدریس در بخش فارسی دانشگاه لکهنو مشغول شد و در سال ۱۹۹۶ میلادی از حیث استاد و رئیس بخش فارسی متقاعد (بازنشسته) است رئیس جمهوری هند به «خدمات شایان زبان فارسی وی» جایزه افتخاری اهداء نمود و دومین «جایزه سعدی» از طرف خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران در دهلی‌نو در سال ۱۳۸۶ هـ ش/۲۰۰۸ م به‌او اهدا شد. (از خداوند منان صحت و سلامتی وی را آرزومند هستم - کمال).

اولای «تاریخ فرحبخش» که از تازه مصنفات این هیچمدان عالم شعور و دانایی محمد فیض‌بخش که موج خیز دریای حقیقت حال بلده طیبه فیض‌آباد است...^۱

۱۲. انجام : ... ملازمان داراب علی خان که به کمال بی‌غمی صرف اوقات لیالی و نهار می‌نمودند اکنون با کمال سرگردانی و تباهی احوال یکی با دیگری در مشورت است که چکار کنم و کجا روم این است سرگزشت [سرگذشت] فیض‌آباد لغایت آخر ذی‌حجه سنه یکهزار و دو صد و سی و چهار هجری (۱۲۳۴ هـ) آینده هرچه جلوه‌نمای ظهور خواهد گشت به شرط خواهش ایزدی همت تحریر خواهد پذیرفت ان‌شاءالله تعالی.^۲

همان‌طور که قبلاً گفته شد مصنف «تاریخ فرحبخش» منشی محمد فیض‌بخش متخلص به «فیض» کاکوروی بن منشی غلام سرور است که در دستگاه سلطنت امه‌الزهره معروف به «بهو بیگم» (همسر نواب وزیر شجاع‌الدوله بن نواب صفدرجنگ^۳ و مادر نواب آصف‌الدوله^۴) منصب میرمنشی را به عهده داشت. وی نویسنده چیره‌دست و شاعر نغزگو و مورخ معروف و صاحب تصانیف کثیره بود. نامبرده در کتاب چشمه فیض می‌نویسد:

«... من تا به سن پنجاه سالگی یکصد کتاب تصنیف کردم»^۵.

متأسفانه فقط چند اثر از ایشان باقی مانده یکی از آنها «تاریخ فرحبخش» است که مشتمل بر دو مجلد است؛ جلد اول متعلق به سلاطین دهلی و آوده است، نسخه خطی این مجلد در «کتابخانه انوریه» خانقاه کاظمیه کاکوری نگهداری می‌شود و نسخه دیگر در کتابخانه آزاد دانشگاه اسلامی علیگره مضبوط است. بنا به گفته صاحب سخنوران کاکوری^۶ نسخه اردوی این اثر پرارزش در کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور موجود

۱. فیض‌بخش کاکوروی، منشی محمد فیض‌بخش: تاریخ فرحبخش، مجلد دوم، ص ۲.

۲. همان، ص ۷۳.

۳. مدت حکومت از ۱۷۵۲ تا ۱۷۷۴ میلادی.

۴. مدت حکومت از ۱۷۷۴ تا ۱۷۹۷ میلادی.

۵. حیدر کاکوروی، شاه محمد علی: تذکره مشاهیر کاکوری، اصح المطابع، لکهنو، ۱۳۴۵ هـ/۱۹۲۷ م، ص ۳۲۸.

۶. احمد علوی، حکیم نثار احمد: سخنوران کاکوری، میخانه ادب، کراچی، ۱۹۷۸ م.

است. شایان ذکر این است که ویلیام سی. رایس بخش اول این کتاب را به زبان انگلیسی ترجمه کرده که به عنوان *Memories of Delhi and Faizabad* (خاطرات دهلی و فیض آباد) در چاپخانه ایندین پریس اله آباد در سال ۱۸۸۹ میلادی منتشر شد.

تاریخ فرح بخش داستان واقعی توطئه و ریشه دوانی های آن کسانی است که در عهد آخر امه الزهرا «بهُو بیگم» با دولت او وابسته بودند. اهمیت کتاب بدین خاطر زیاد است که نویسنده آن شاهد تمام حالات و واقعات آن زمان بوده است و آن را بی کم و کاست با تمام دیانت به رشته تحریر درآورده است، علاوه بر این صاحب کتاب بعضی از واقعات را مفصلاً بیان نموده است که در جلد اول به طور اجمالی ذکر شده بود، همین امر را او چنین توضیح می دهد:

”... بعضی احوال که به اجمال در اواخر جلد دوم همّت تحریر پذیرفته اکنون به تفصیل آن رقم پرداز بیان می سازد“.

در تاریخ فرح بخش نویسنده ارزش، اهمیت و مسئولیت های داراب علی خان به طور مشروح ذکر نموده است؛ مثلاً در زمان نواب شجاع الدوله او چه مسئولیت بر عهده داشت و کدام مأموریت ها را انجام می داد و نیز این که «بهُو بیگم» تا چه حد اعتماد می کرد و در سال ۱۲۳۱ هجری پس از درگذشت بهُو بیگم مراسم نهایی وی را با چه شأن و شکوه انجام داد و بعد از فوت بهُو بیگم هرج و مرجی که در مورد املاک بهُو بیگم رو می داد چگونه آن را رفع کرد همه این نوع اطلاعات مشروح را دربردارد. خواجه سرایان که در محل شاهی اثر و نفوذ بسیاری به دست آورده بودند در مورد آن منشی فیض بخش می نویسد:

”دو نفر خواجه سرای عمده سرکار شجاع الدوله یکی بهار علی خان که داروغگی خزانه خاص و داروغگی دارالضرب و پالکی خانه و خیمه و خرگاه و افیال و بعضی رتهخانه و دوایخانه و باورچی خانه و دیگر جزئیات خانگی بیگم صاحب و فوجداری موهان و دادره و اورنگ آباد و تانده (Tanda) و نواب گنج و گوله گهات و غیره از جانب نواب متعلق به او بود و خیلی معتمد و ذی اعتبار

۱. فیض بخش کاکوروی، منشی محمد فیض بخش: تاریخ فرح بخش، مجلد دوم، ص ۲.

می‌زیست... دویم نواب ناظر محمد جواهر علی خان ناظر محلّ خاصّ و خدمت محالات جاگیر هشت محلّ عمده و وزیر گنج متّصل موهان و گورکھپور و حویلی خاصّ و داروغگی نهصد رتھ و کشتی‌های سرکار بیگم و قصبه اونام (انائو) و اسمعیل گنج متّصل یحیی گنج لکهنو و قریب ده هزار سوار و سپاه و هفده زنجیر فیل و اسپان بی‌شمار از سرکار خود می‌داشت و با بسیار شأن و شوکت و تمکین و وقار و متانت و سنجیدگی و عالی‌حوصلگی اوقات به‌سر می‌برد... و بعد فوت جواهر علی... داراب علی خان جلوه فرمای چار باش نظارت شد...^۱

علاوه بر این نویسنده واژه‌های محلّی را برای اشخاص گوناگون به‌کار برده است، مثلاً کنیزان و خادمه‌ها که برای خدمات بیگم مقرر بودند برایشان واژه‌های مثلاً مامائین، اصیلین، بوبو، چهوچهو و غیر آن به‌کار رفته است. میان این خدمتگذاران نام بوبو صباح‌الخیر و بوبوسده بچن بارها آمده و با تفصیل ذکر شده است به‌رحال میان این دو خادمه بوبو صباح‌الخیر قبلاً می‌میرد و مسئولیت وی به‌بوبوسده بچن تفویض می‌شود. طبق تاریخ فرح‌بخش:

”... در دولت‌خانه وزیرالممالک نواب شجاع‌الدوله بهار مغفور کنیزان و خدمتگذاران اندرون خانه و محل‌سرا بسیار بودند که نوبت از صدها گذشته و با هر فردی کاری و خدمتی متعلّق بود و از آن جمله بوبو صباح‌الخیر و بوبوسده بچن از دیگران ممتاز در دیانت و امانت و حفظ رازداری، حسن خدمات و شعور و لیاقت و اصابت والی و صلاح و مشورت در امور خانگی سرفرازی‌ها داشتند، داروغگی جواهر تعلق از صباح‌الخیر می‌داشت و حفظ نقود و از خرایق و دقایق و تقسیم مشاهره جمیع خادمان محلّ و بعضی صله رحم که بیرون محل‌سرا بودند و نگاهبان کلیدهای اجناس از اقسام اقمشه و البسه و غیره متعلّق

۱. فیض‌بخش کاکوروی، منشی محمد فیض‌بخش: تاریخ فرح‌بخش، مجلد دوم، ص ۴-۱۳.

به بوبوسده بچن بود... بعد فوت صباح الخیر کاروبارش نیز به تعلق سده بچن گرفت^۱.

تاریخ فرح بخش از فعالیت‌های ادبی آن زمان نیز اطلاعات به دست می‌دهد. نویسنده درباره گویندگان مختلف خبر می‌دهد و بعضی افراد را ذکر می‌نماید که از لحاظ ادبی حایز اهمیت بودند.

درباره مرثیه‌گوی میر اکبر علی متخلص به «مقبل» چنین می‌نویسد:

”میر اکبر علی پسر کوچک میر علی نقی است. جوانی است صبیح و ملیح، خوش لباس و پوشاک شستگی و رفتگی مزاج جبلّی دارد در نفاست و سلاست طبع‌گوی سبقت از اهل زمان خویش ر بوده... پندار نمازگذار قبیله پرور، خادم والدین تعزیه‌دار امام حسین صلوات الله علیه مجلس امام سیدالشهدا هفتم هر ماه التزام کرده طعام وافر برای مرثیه‌خوانان و حاضرین مجلس و فقرا و مساکین تقسیم می‌نماید... مرثیه هندی و سلام که رایج این زمانه است بسیار گفته و گوید پرمضمون... که درد ازو برمی‌خیزد... رنگین مضمون بسیار دارد که اگر بی‌سوز و آهنگ بخوانند رقت می‌آرد و بسیار گفته که در لکهنو و فیض‌آباد رایج گشته سابق تمام نام خود اکبر علی بعد از آن «مقبل» تخلص کرده...“^۲

درباره مرثیه‌گوی دیگر مرزا فیض‌الله بیگ متخلص به افسرده بدین قرار می‌گوید:

”... مرزا فیض‌الله بیگ نام سپاهی وضع... از خط و کتابت آشنا... در فارسی و خط خوش چندان سلیقه و ربط ندارند، اما شوق تألیف مرثیه هندی در شأن امام حسین علیه‌السلام در سر دارند، اکثر از آن تصنیف نموده‌اند که مردم در مجالس به آهنگ می‌خوانند «افسرده» تخلص است“^۳.

جای دیگر شخصی دیگر را به قرار زیر معرفی می‌کند:

۱. فیض بخش کاکوروی، منشی محمد فیض بخش: تاریخ فرح بخش، مجلد دوم، ص ۳-۱۲.

۲. همان، ص ۴-۵.

۳. همان، ص ۲۳.

”... تراب علی نام دارد کتب فارسی دیده و دیوان خاقانی و انوری و کلام بعضی متأخرین مثل عرفی و ناصر علی و جلال اسیر یاد گرفته...“^۱
در باره میر محب علی می نویسد:

”میر محب علی نام... در عهد نواب ابوالمنصور خان صفدر جنگ تا هجده سال به حکومت بنارس سرفرازی می داشت. نیز به سفارش میر مرتضی مذکور در سرکار نظارت مرتبت آمد و شد می نمود. جوان و با وجاهت خوش لهجه و تقریر عبارت فارسی رنگین و سنگین می نوشت و در اشعار مثنوی و غزل و قصاید ید طولایی داشت. مشق خط نستعلیق بچستی و درستی کرده و جامع کمالات و سزاوار همه کارها بود.“^۲

نویسنده تاریخ فرح بخش در بیان بعضی واقعات از آیات قرآنی، احادیث نبوی (ص) و تاریخ اسلام استفاده می کند و اشعار شاعران استاد را بر محل به کار برده است که بر علم و فضل و کثیرالمطالعه بودن وی دلالت می کند.

در عهد نواب و بهو بیگم هنگام اتصاب مردم به مأموریت های مختلف تعصب مذهبی را به کارنماد بردند. در نظر ایشان میان پیروان عقاید و مذهب گوناگون هیچ تفریقی را روا نمی داشتند چنان که در فرح بخش می نویسد:

”با وصف آن که داراب علی خان و اکثر مصاحبین و منشیان آنجناب مذهب اثناعشری داشتند اما کسی که از اهل سنت ملازم سرکار ایشان بود تکلیف تبدیل مذهب نمی فرمودند.“^۳

هنگام سخن راندن از عقاید دینی نوابان اوده منشی فیض بخش می نویسد که نواب برای تهیه نمودن تسهیلات لازم برای زایرین نجف اشرف آغاز به کندانیدن یک چولی کردند که بعد از مرگ ناگهانی نواب نتوانستند آن را به پایه تکمیل برسانند و بعد از

۱. فیض بخش کاکوروی، منشی محمد فیض بخش: تاریخ فرح بخش، مجلد دوم، ص ۱۴.

۲. همان، ص ۴-۲۳.

۳. همان، ص ۱۷.

درگذشت نواب، بهو بیگم برای تکمیل آن مبلغی بزرگ به خرج داد، فیضبخش می‌نویسد:

”در نجف اشرف قحط آب بود، نواب آصف‌الدوله چند لک رویه فرستاده“^۱.

فیض سخن از هندوانی نیز به میان آورده است که در آن زمان مأموریت‌های مهمی داشتند. مثلاً هر لعل تحویلدار خزینه (ص ۸)، هیرانند اخبارنویس (ص ۹)، منشی هردیال کاتب خطوط (ص ۱۶)، رای دولت رام اخبارنویس (ص ۲۰)، رام دهن نایب مرزا حسن (ص ۴۲)، راجه بوده سنگه (ص ۴۴)، پرساد سنگه (ص ۵۱)، جسونت رای و تهاکر پرشاد (ص ۴۹)، راجه بینی بهار (ص ۶۹) و غیره.

یکی از ویژگی‌هایی تاریخ فرحبخش این است که در ذکر واقعات تفریق و تعصب مذهبی هیچ‌جا راه نداده و اگر یک‌جای درباره جشن مسلمانان صحبت می‌کند در جایی دیگر جشن هندوان را نیز ذکر می‌نماید. او می‌افزاید:

”... روز دسهره که در بلده اوده هجوم عام از هنود و مسلمین بود و زیاده از ده

هزار آدم یک‌جا بودند“^۲.

در ضمن غسل کانکی می‌نویسد:

”... در میله غسل کانکی سونین صاحب که بعد تبدیل آمده بودند نیز همین

شوکت و شان خود همراه گشته...“^۳

در آخر می‌توان گفت تاریخ فرحبخش یکی از آثار بسیار مهم و پُرازش مخصوصاً در رابطه با تاریخ اوده است. واقعاتی که در اثر مزبور ذکر شده هم درست و هم مهم‌اند، ولی متأسفانه تا هنوز به طبع نرسیده و سزاوار است که هرچه زودتر به‌زیور طبع آراسته و پیراسته شود تا برای آیندگان محفوظ باشد.

توضیح: نوابان اوده و مدت فرمانروای آنان به شرح زیر است:

۱. برهان‌الملک سعادت علی خان ۱۱۵۲-۱۱۴۶ هـ/ ۱۷۳۷-۱۷۳۱ م.

۱. فیضبخش کاکوروی، منشی محمد فیضبخش: تاریخ فرحبخش، مجلد دوم، ص ۲۹.

۲. همان، ص ۴۴.

۳. همان.

۲. ابوالمنصور خان صفدر جنگ ۱۱۶۷-۱۱۵۲ھ/۱۷۵۲-۱۷۳۷ م.
۳. نواب شجاع الدولہ ۱۱۸۸-۱۱۶۷ھ/۱۷۷۴-۱۷۵۲ م.
۴. نواب آصف الدولہ یحییٰ خان ۱۲۱۳-۱۱۸۸ھ/۱۷۹۷-۱۷۷۴ م.
۵. نواب سعادت علی خان ۱۲۲۹-۱۲۱۳ھ/۱۸۱۴-۱۷۹۷ م.
۶. غازی الدین حیدر ۱۳۴۳-۱۲۲۹ھ/۱۸۲۷-۱۸۱۴ م.
۷. نصیر الدین حیدر ۱۲۵۳-۱۲۴۳ھ/۱۸۲۷-۱۸۲۷ م.
۸. محمد علی شاہ ۱۲۵۸-۱۲۵۳ھ/۱۸۴۳-۱۸۳۷ م.
۹. امجد علی شاہ ۱۲۶۳-۱۲۵۸ھ/۱۸۴۷-۱۸۴۲ م.
۱۰. واجد علی شاہ ۱۲۷۳-۱۲۶۳ھ/۱۸۵۶-۱۸۳۷ م.

منابع

۱. احمد علوی، حکیم نثار احمد: سخنوران کاکوری، میخانہ ادب، کراچی، ۱۹۷۸ م.
۲. انور اکبر پوری، انور حسین: اودھ کے تاریخ نگار (مؤرخان اودھ)، نشاط پریس، تاندہ، رامپور (یو.پی.).
۳. حیدر کاکوروی، شاہ محمد علی: تذکرہ مشاہیر کاکوری، اصح المطابع، لکھنؤ، ۱۳۴۵ھ/۱۹۲۷ م.
۴. عباسی، محمد حسن: عباسیان کاکوی، نامی پریس، لکھنؤ، ۱۹۴۵ م.
۵. کمال کاکوروی، دکتور عمر کمال الدین: خانوادہ کاظمیہ کی ادبی خدمات، ۱۹۹۷ م.
۶. مجلہ دانش، فصلنامہ مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد (پاکستان)، شماره ۵۴-۵۵، پاییز و زمستان ۱۳۷۷ ش.